

CORONA, ZORG, KUNST EN HET BELANG VAN HET SOCIALE

Jeannette Pols

Centrum voor
Ethiek en
Gezondheid

Zojuist ontving ik een e-mail van mijn werkgever: dat in het licht van het toenemend aantal besmettingen bijeenkomsten die gericht zijn op sociale contacten voorlopig weer verboden zijn. Er is wel enige ruimte voor zakelijke bijeenkomsten, zolang ontmoetingen maar niet bedoeld zijn als borrel of als uitje. Ik moet diep zuchten. Op papier is onze afdeling al sinds 1 juni 2020 gefuseerd met een andere afdeling. Maar het is voorsnog zonder inhoud, omdat de medewerkers elkaar niet kunnen ontmoeten, anders dan op eigen initiatief en via zoommeetings. Iedereen zit tot nader order thuis. Onze afdeling is een bureaucratisch fantoom.

Risico's op besmetting vermijden versus zin in het leven vinden

Sinds de periode van de lockdown hebben wij onderzoek gedaan naar het effect van de beleidsmaatregelen op kwetsbare groepen, onder wie mensen met langdurige psychiatrische problemen, dak- en thuisloze mensen, mensen met verstandelijke beperkingen en alleenwonende ouderen.¹ Wat uit dat onderzoek steeds weer naar voren kwam, is dat het sociale leven niet zomaar terzijde geschoven kan worden. Zeker voor mensen met angstwekkend kleine netwerken betekende het uitblijven van huisbezoek door hulpverleners dat ze niemand meer zagen. Dat kon tot zulke ernstige psychische-, existentiële- en gezondheidsproblemen leiden dat wij het begrip 'essentieel sociaal contact' hebben gemunt: contact dat nodig is om een minimale kwaliteit van leven te garanderen. Hoeveel dat precies is, is voor iedereen anders, en verschilt ook per groep. Voor

alleenwonenden en vrijgezellen drie hoog achter betekent de lockdown iets anders dan voor welgestelde gezinnen die in een aangenaam huis wonen. Heel duidelijk werd dat we bij sommigen van onze leden van kwetsbare groepen de ondergrens aan het essentieel contact aan het ontdekken waren. Mensen konden onredelijk angstig zijn voor een virus dat op ze loerde, maar dat ze niet begrepen. Anderen gingen uit gebrek aan perspectief op hun bevrijding uit de lockdown in het verleden leven, een verleden dat voor sommige ouderen vooral bestond uit oorlogsdreiging en voedsel-schaarste voor onbekende duur.

Samengevat zagen we dat mensen moesten schipperen tussen het voorkomen van besmetting en het inboeten aan hun kwaliteit van leven, zoals het realiseren van belangrijke waarden en doelen, waaronder de zorg voor oude ouders of kinderen, het genereren van inkomen en het ervaren van zin in het leven. Wij hebben het OMT dan ook geadviseerd om het sociale leven niet te lichtvaardig, en zeker niet compleet op te offeren aan de veiligheid voor besmettingen.² Het belang van een sociaal leven geldt niet alleen voor de sociaal kwetsbare groepen in ons onderzoek, hoewel deze waarden hier vaak moeilijker te realiseren zijn. Het geldt voor iedereen op verschillende manieren, ook voor zorgverleners en mantelzorgers, voor u en voor mij. Veiligheid voor besmetting is een belangrijke waarde, maar het is niet de enige waarde die ertoe doet. De cijfers over eenzaamheid onder sociaal kwetsbare groepen zijn consistent en zorgwekkend hoog; 82% van de mensen met ernstige psychische kwetsbaarheden is matig tot heel erg eenzaam.³ Dat is niet een effect van de coronamaatre-

gelen, maar die maatregelen maakten dit weer schrijnend zichtbaar. Kleine netwerken droegen eraan bij dat mensen aan mogelijkheden inboeten, omdat ze geen beroep op anderen konden doen om dingen voor elkaar te krijgen. Dagbesteding viel op veel plekken weg, het bestaan werd leeg.

Het ging voor veel mensen in de kwetsbare groepen goed, en sommigen ervoeren zelfs tijdens de lockdown een ongekend gevoel van gelijkheid; iedereen zat thuis en was bang voor een ingewikkelde buitenwereld. Maar we zagen problemen met zingeving en perspectief. Dakloze mensen knapten op door hun tijdelijke huisvesting en kregen weer een idee dat er een beter leven mogelijk was; maar ze kregen daarbij geen begeleiding en ze wisten niet wanneer ze weer op straat zouden staan. Mensen met een verstandelijke beperking konden nergens naartoe. Voor ouderen vielen maatschappelijke taken weg (vrijwilligerswerk, mantelzorg) en sommige mensen met ernstige psychiatrische problemen reddden het niet met digitale zorg. De sociale schade voor verpleeghuisbewoners en hun familie is op veel plaatsen uitvoerig besproken.⁴ In meer of mindere mate kwamen deze problemen ook voor bij andere burgers die een gevoel van leegte en gemis aan sociaal contact ervoeren.

In dit essay wil ik, vertrekkend vanuit de resultaten van dit onderzoek en op basis van mijn eigen observaties en ervaringen, en als onderzoeker van vragen over 'goede zorg' en 'het goede leven', meer leren over het belang van het sociale, in relatie tot de dreiging van leven of dood, besmetting of gezondheid. Ik zie het als een opdracht aan

Met dank aan Annekatrien Skeide voor haar treinverhaal en haar moedige optreden.

1. Zie www.corona-tijden.nl voor het eindrapport en het slotessay dat de basis vormt voor dit stuk.

2. Zie over de neiging de waarde van veiligheid boven andere waarden te verheffen: CEG (2019). *Veilig zorg, goede zorg?*. Den Haag: Centrum voor Ethiek en Gezondheid. Geraadpleegd via: <https://www.ceg.nl/documenten/signalementen/2019/04/04/veilige-zorg-goede-zorg>

3. Trimbos-instituut (2020). 'Driekwart leden panel Psychisch Gezien heeft geen face to face contact met hulpverlener.' Op: *website Trimbos*, 13 mei 2020. Geraadpleegd via: <https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/bericht/driekwart-leden-panel-psychisch-gezien-heeft-geen-face-to-face-contact-met-hulpverlener>.

4. Lemos Dekker, N., L. Vermeulen en J. Pols (2020). 'In and outside the nursing home: On the (im) possibilities of meaningful contact while being held apart.' Op: *Somatosphere.net*. Geraadpleegd via: <http://somatosphere.net/2020/in-and-outside-the-nursing-home.html/> and the report on nursing homes in our study.

de filosofie en de ethiek om problemen van onze tijd – hier specifiek: de pandemie en hoe daarmee om te gaan – te helpen duiden en een bijdrage te leveren aan het bedenken hoe we vorm kunnen geven aan ‘een goed leven’: met virussen, en met elkaar. Hoe krijgt – naast de waarden van overleven, gezondheid en risicomijding – het sociale leven vorm, en over wat voor waarden hebben we het dan precies? Hoe gaven we vorm aan het sociale leven ten tijde van de coronapandemie en welke lessen vallen daaruit te trekken?

De onherbergzame publieke ruimte: onvrijheid

In tijden van corona is de publieke ruimte onherbergzamer geworden. Dat heeft verschillende redenen. Ten eerste zijn er overal regels en die leiden tot controles, door autoriteiten en ordehandhavers, maar ook door burgers onderling. Dit leidt tot (gevoelens van) onvrijheid en op je hoe de moeten zijn. Mensen die elkaar niet kennen, nemen elkaar – letterlijk – de maat in de publieke ruimte: jij houdt niet genoeg afstand! Of mensen kijken van je weg, als magische manier om de ander niet te zien en daardoor afstand te creëren. Of ze springen van het pad af zo gauw ze je zien naderen.

Een vriendin vertelde over een gebeurtenis in de publieke ruimte die veel indruk op haar had gemaakt. Het ging om een zwarte familie in een Duitse trein. De zwarte familie droeg geen mondkapjes, een glashelder voorbeeld van *breaching* van sociale normen. Een Duitse man sprak ze aan om

ze eens duidelijk te zeggen dat “wij hier mondkapjes dragen”. De familie stamelde in het Engels iets over astma van de jongste, maar dat kon natuurlijk geen argument zijn. Met behulp van de conducteurs werd de familie vriendelijk aan mondkapjes geholpen. Dat ging goed tot het volgende station, waar de trein langer stilstond dan gepland. De Duitse man kwam aanzetten met de spoorwegpolitie, wijzend naar de zwarte familie die “hem bedreigd had”. Een gesprek en ondervraging ontspoon zich, en mijn vriendin is naar voren gestapt om te zeggen dat ze wilde getuigen dat er hier geen enkele sprake was geweest van bedreiging door de zwarte familie. Desgevraagd kon de Duitse man ook aan de politie niet uitleggen wat de familie precies had gedaan om hem te bedreigen. Toch was het eind van het liedje dat de familie de trein uit moest, mee met de spoorwegpolitie. De trein zette de reis naar Berlijn voort zonder hen. Het frustreerde mijn vriendin enorm dat de andere reizigers hun mond niet hadden opgedaan.

Dit voorval zegt vast iets over racisme, een uiterst actueel onderwerp in deze bange dagen. Maar ik beschrijf het hier vooral als voorbeeld van hoe ‘regels’ het publieke leven in coronatijden zijn gaan beheersen. Regels geven de burgers houvast over wat ze wel en niet mogen en kunnen doen om niet ten prooi te vallen aan een kwaadaardig virus. Maar ze laten ook zien dat de staat voor zijn burgers zorgt. In het voorval in de trein ging het niet om de angst voor besmetting, maar over *‘wat wij (sic!) behoren te doen’*.

Als regels houvast, orde en publieke plicht vertegenwoordigen, is het tornen eraan niet zonder gevaar. Meer dan eens werden ook Nederlandse burgers toegesproken door gezagsdragers als ‘stoute burgers’, *aso’s* zelfs, die zich – “foei toch!” – *niet aan de regels houden*. Dat mensen goede redenen kunnen hebben om van regels af te wijken, verdwijnt dan naar de achtergrond. Het idee van een ‘intelligente’ lockdown was dat iedereen eraan meewerkt omdat iedereen er de zin van inziet en er verantwoordelijkheid voor neemt. Regels verliezen hun kracht als onduidelijk is welke waarden ze motiveren of wanneer die waarden gelijkgesteld worden aan het handhaven van de regel: iets moet omdat het een regel is, niet omdat het ergens op slaat. Een voorbeeld was het bekeuren van vijf vrouwen die elkaar in de achterbak van hun auto op veilige afstand ontmoeten: het had maar met drie gemogen. Het gaat er dan niet meer om dat het een veilige situatie was, maar dat die niet ‘volgens de regels’ was. In het begin van de lockdown was er grote eensgezindheid, omdat niemand precies wist wat er kon gebeuren en men zich heel graag naar huis liet sturen of zelf maar alvast was gegaan. Als intelligentie verandert in regels die niet worden uitgelegd, maar gehandhaafd, gaan overheid en ordehandhavers over tot dwang en willekeur, ondanks een wiebelige democratische en juridische basis daarvoor. Niet de redelijkheid van de burgers, maar hun dociliteit staat dan ter discussie.

Dit is een eerste element dat naar mijn idee bijdraagt aan het onherbergzaam worden van de publieke ruimte: *onvrijheid* door een grote hoeveelheid regels waaraan niemand zich kan onttrekken en die vaak willekeur-

ig en onredelijk lijken. Dictaturen – het is bekend – spinnen garen bij de coronacrisis. Er is een altijd geldig excuus om de vrijheid van burgers in te perken. Maar ook een bezoek aan een café of theater is ‘niet meer zo leuk’ door de onvrijheid en regels. Door strenge regels kunnen burgers tegenover elkaar komen te staan, ze krijgen een kader om elkaar te beoordelen, te verklikken of de maat te nemen.

Sociale onveiligheid

Het tweede element dat bijdraagt aan de onherbergzaamheid van de publieke ruimte is onveiligheid. Natuurlijk is er het virus dat zo ongrijpbaar en griezelig is. Maar er is bijvoorbeeld ook het effect dat afstandsregels en mondkapjes kunnen hebben: ze kunnen een gevoel van sociale onveiligheid geven, omdat mensen bang worden van elkaar.

In het openbaar vervoer is het onprettig vanwege de mondkapjes, terwijl er tegelijkertijd veel twijfel bestaat over het nut ervan. Dat nut zou het voorkomen van besmettingen moeten betreffen. “Mondkapjes kunnen een symbolische functie hebben”, monkelde het RIVM, impliciet erbij zeggend dat ze geen functie hebben om de coronabesmettingen te verminderen. Maar welk effect hebben ze? Mondkapjes bedekken halve gezichten. Hoewel ik veel creatieve kapjes zie, is het onprettig om tegen halve gezichten aan te kijken. Je kunt niet goed communiceren, je ziet gezichtsuitdrukkingen niet. De mondkapjes ontmoedigen mensen daarmee onbekenden aan te spreken; dat kan lekker rustig zijn in de trein, maar onderdrukt ook

wenselijke interacties. Je moet hard praten om door die dingen verstaanbaar te zijn. Ze ontnemen je de adem en je bril beslaat ervan. Door het gebrek aan non-verbale ondersteuning ontstaan misverstanden: is iemand boos, of was het een geintje? Bedoelt die ander het goed of wil die iets gedaan krijgen? De gemondkapte mensen in de publieke ruimte hebben letterlijk geen smoel. *We kunnen die gemuilkorfde mensen maar beter op afstand houden.*

Het is ironisch in dit verband dat in Nederland een wet was aangenomen tegen de (gedeeltelijke) gezichtsbedekking met precies deze argumentatie!⁵ Nu zijn die argumenten overtroefd door medische, en zijn sociale veiligheid en vrijheid als sneeuw voor de zon verdwenen. Mijn conclusie is dat dit is wat mondkapjes doen: mensen op afstand brengen van elkaar, door mensen ontoegankelijk en ‘onleesbaar’ voor elkaar te maken. Niet eens zozeer de angst voor *besmetting* als wel de angst voor *onbekende anderen* wordt gevoeld. Dit is geen onschuldige interventie in het openbare leven!⁶

Hufterigheid

Een derde element dat bijdraagt aan onherbergzaamheid van de publieke ruimte, naast onvrijheid en onveiligheid, is de toename van wat Inez de Beaufort *hufterigheid* zou noemen.⁷ Dat we de conventie van het handen schudden hebben afgezworen in het kader van de non-aanraking is naar mijn idee gebeurd met een al te grote zorgeloosheid. We hebben er geen goede rituelen voor in de plaats gevonden.

Ellebogen en voeten aantikken vraagt om een informele relatie. Een jonge collega doet de vogeltjesdans als ze haar vrienden tegenkomt, wat erg leuk is, maar ook heel specifieke eisen aan de relatie stelt. Daardoor is een eenvoudige, maar elementaire hoffelijkheid onder onbekenden onmogelijk geworden. Handen schudden is een lichtgewicht conventionele manier van respect tonen. Nu wordt dat respect vaak onzichtbaar, of wordt het vervangen door dreigende waarschuwingen op plakaten (“geen handen schudden, maar handen wassen en thuishouden!”).

De digitalisering van de ervaring

Naast onvrijheid, onveiligheid en hufterigheid gebeurt er nog iets anders met ons sociale leven in coronatijden. We hebben allemaal thuisgezeten, en voor het overgrote deel van ons zal hebben gegolden dat de meeste contacten ‘digitaal’ werden. We appten, mailden, zoomden en skypeten wat af. Het gehalte aan filmpjes van mensen die rondrennen met pakken wc-rollen, dolfijnen die in de kanalen van Venetië zwommen (wat zo troostrijk was, maar later onwaar bleek) en parodieën op handen wassen was nog nooit hoger dan in het begin van de lockdown-tijd. Het was een belangrijke, misschien een tikje wanhopige manier om contact te blijven houden. Tegelijk signaleerden hulpverleners in ons onderzoek desgevraagd ook veel dingen die digitaal niet makkelijk te vertalen bleken. Het ging om voor de hand liggende dingen als woonbegeleiding en wondzorg, maar ook om het opbouwen van een vertrouwensrelatie met nieuwe cliënten,

5. Dit is de ‘boer-kawet’, of het ‘gedeeltelijk verbod gezichtsbedekkende kleding’. *Stb.* 2018, 222. Geraadpleegd via: https://www.eerste-kamer.nl/wetsvoorstel/34349_wet_gedeeltelijk_verbod

6. Dit geldt in nog sterkere mate voor mensen met gehoorproblemen die voor communicatie afhankelijk zijn van het ‘lezen’ van gezichten.

7. VK (2019). ‘Sire wil met #DOESLIEF iets doen aan de ‘hufterigheid’ van Nederlanders.’ In: *De Volkskrant*, 4 maart 2019. Geraadpleegd via: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/sire-wil-met-doeslief-iets-doen-aan-de-hufterigheid-van-nederlanders-b6d183bb/>

en om het onderzoeken van de situatie thuis, waar de veiligheid van vrouwen en kinderen in het geding kon zijn, maar ook de meer alledaagse leefbaarheid van de woonsituatie.

Een neveneffect van de combinatie thuiszitten-en-digitaliseren was de afname van wat wij 'sociale ruis' hebben genoemd. Sociale ruis bestaat uit niet-doelgericht of niet-inhoudsgericht contact of onderdelen van sociaal contact. Het gaat dan vooral om op de relatie en ervaring gerichte sociale contacten: het praatje over het weer, het koetje en het kalfje, het signaleren van een probleem, het meemaken of waarnemen van iets opmerkelijks, hoe klein ook, of het ervaren van een bepaalde sfeer. Sociale ruis heeft veel non-verbale aspecten en vindt ook plaats tussen mensen die elkaar niet persoonlijk kennen. Mensen ervaren sociale ruis ook door zich te verplaatsen: door het praatje bij de bakker, de ontmoeting met onbekenden op straat.⁸

Interessant genoeg hielden wij vooral ons brein meer dan bezig via digitale contacten. We hebben gemerkt dat zoom-vergaderingen veel intensiever zijn dan die waarbij we onze collega's in levenden lijve ontmoeten. In die levende ontmoetingen zit heel veel sociale ruis. Een grapje, een onderonsje, een kopje koffie, een grappige foto van de hond. Zoomgesprekken zijn altijd centraal gevoerde gesprekken, hoe klein het aantal verzamelde mensen ook is. Maar door de lockdown zijn ze ook meestal in dezelfde ruimte, namelijk thuis. Dit betekent dat vooral de *fysieke* ervaring verschaalt. Er is geen reis- of ruistijd, er

zijn geen op zichzelf betekenisloze ontmoetingen, geen andere geuren of geluiden, geen praatjes bij de bushalte. Er is niets wat ons onderweg opvalt, want we zijn niet onderweg, er is geen associatie met situaties die we meemaken, want we maken minder mee. We hebben daarom ook minder om over te praten. Waardoor ook de digitale contacten verder verschralen: die nodigen uit tot inhoudelijke, taakgerichte informatie-uitwisseling.

Het blijkt lastig te zijn om digitaal te ruisen, of 'uit te hangen' met anderen. Dat is het samen tijd doorbrengen zonder ander doel dan het samen doorbrengen van tijd. Het moet misschien wel ergens over gaan, maar het hoeft nergens naartoe. Een beslissing, conclusie of stellingname is niet nodig. Het gaat vooral om het samen iets doen. De kern ervan is het contact en de relatie, en wat er in het gesprek zo ter tafel komt. Vaak lossen die contacten terloops en onbedoeld ook veel problemen op.⁹

Het digitaliseren van dit soort relaties is wel mogelijk, zo leert bijvoorbeeld het onderzoek van Tanja Ahlin over relaties tussen Indiaase ouderen en hun geëmigreerde kinderen.¹⁰ De digitale en telefonische contacten waren heel frequent, en ook beeldcontacten werden gebruikt zonder dat er direct een conversatie of uitwisseling van informatie plaatsvond. Men was verbonden met elkaar via de digitale media. Er is succes geboekt met online therapie, en mensen ontwikkelen relaties met robot-huisdieren.¹¹ Ook in het onderzoek bleken diepgaande gesprekken met de onderzoekers mogelijk te zijn door wekelijkse telefoontjes. Dit is een aspect van digitale communicatie waar we met z'n

allen nog beter in zouden kunnen worden. Onze informanten zagen telefonisch en beeldcontact vaak als taakgericht en in dienst van informatieoverdracht. Daardoor werd juist het gevoel van verbondenheid met anderen op de proef gesteld. Pioniers in het vormgeven aan het sociale in de lockdown-periode gingen echter ook over de telefoon kruiswoordpuzzelen of deden een bordspel online. Hier zou het repertoire nog flink uitgebreid kunnen worden met dagbesteding en vermaak.

Dat gebrek aan verbondenheid met anderen in het digitaal sociaal verkeer uitte zich ook in het gemis aan zingeving, en dat werd weer vaak omschreven als 'iets kunnen doen voor een ander'. Het gaat dan niet zozeer om praten met anderen (hoewel dat een onderdeel kan zijn), maar vooral over 'iets doen'. Een maaltje voor iemand koken, een cadeautje geven, iets opruimen, op de kinderen passen, samen iets ondernemen. Het zijn dingen die zin en verbinding geven, maar die veelal niet mogelijk waren voor 'coronariscogroepen' zoals ouderen.¹²

De mens is de mens een virus?

Het zich terugtrekken uit het sociale leven en het voortdurend zien van anderen als potentiële besmettingshaard doet de sociale cohesie geen goed. Het was heel duidelijk toen de lockdown werd versoepeld: de mensen waren het zat. Ze wilden weer leven, en ze wilden andere repertoires aanboren om met elkaar om te gaan dan die van angst, onvrijheid, onveiligheid en hufterigheid, en ze wilden weg van de

8. P. 14 van het slotessay op coronatijden.nl.

9. Voor een beschrijving van zorg die gericht is op het creëren en onderhouden van relaties van sociale ruis: Muusse, C., et al. (2020). 'Working on and with Relationships: Relational Work and Spatial Understandings of Good Care in Community Mental Healthcare in Trieste.' In: *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 44, p. 544-564.

10. Ahlin, T. (2020). 'Frequent Callers: "Good Care" with ICTs in Indian Transnational Families.' *Medical Anthropology*, 39(1), p. 69-82

11. Denk aan een band die mensen kunnen ervaren met technologie, zoals knuffelrobots: CEG (2020). *Robotisering in de langdurige zorg*. Den Haag: Centrum voor Ethiek en Gezondheid. Geraadpleegd via: <https://www.ceg.nl/documenten/signalementen/2020/06/30/robotisering-in-de-langdurige-zorg> en aan zorg op afstand Pols, J. (2012). *Care at a distance. On the closeness of technology*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

12. Hier in de betekenis van kwetsbaar van het RIVM: kwetsbaar in het kader van een ernstiger verloop van de ziekte bij besmetting met corona, zie <https://www.rivm.nl/coronavirusCOVID-19/riscogroepen>

videoverbinding naar de fysieke ontmoeting. Ze wilden samen dingen doen. Maar als de mens de mens een besmettingshaard is geworden, dan toch maar liever naar huis, waar je tenminste je kids kunt knuffelen en met je partner kunt zoenen. *Maar dat geldt natuurlijk niet voor iedereen.* Alleenstaanden, alleenwonende ouderen en jongeren hebben deze aanraakbare lieverds niet onmiddellijk bij de hand. Voor jongeren is het zwaar. Een belangrijke stap in hun ontwikkeling is het uithangen met leeftijdsgenoten. Je leert met wie je wilt omgaan, er is de eerste liefde, de eerste kus, vriendschappen worden ontdekt en beproefd, ervaring wordt opgedaan met alcohol en drugs, en los raken van ouders. Die hele speel- en oefenruimte is een mijnenveld geworden. In dat licht zie ik ook de geheime party's ('raves') die overal georganiseerd worden – in een kat-en-muisspel met de autoriteiten die ze willen oprollen. De feestgangers snakken naar gezamenlijkheid. Ze willen dansen, uit hun dak gaan, iets beleven, samen in een roes raken en de liefde beleven. Ehm... ze willen leven. Dit is enorm belangrijk voor ze, en het wordt zo achteloos verboden. Geen borrels, geen uitjes, geen collega's... Terwijl de (natuurlijk heel verstandige) jongeren die ik spreek er heel wijs mee omgaan: gaan ze naar een rave omdat ze zo nodig moeten, dan blijven ze verder thuis en gaan niet op bezoek bij oma.

Cultuur als verbindende sociale praktijk

Als laatste teken van het onderschatten van het sociale wil ik het droeve lot van

de culturele sector noemen. Tijdens de lockdown en daarna ligt de culturele sector met de pootjes omhoog, en wie weet hoe lang nog. Het publiek zat thuis, terwijl publiek onontbeerlijk is voor culturele ervaringen. Die ervaringen bestaan bij de gratie van het publiek dat het concert of de kunstuiting gezamenlijk meemaakt. Een kunstuiting zonder publiek is niks. Zelfs cultuur met een kleine c, zoals voetbal, is iets wezenloos als er geen publiek is. Het laten doorgaan van het spel, zoals in het Duitse voetbal dat op tv werd uitgezonden, slaat helemaal nergens meer op zonder de '12e man'.

Mijn eigen hart klopt niet speciaal voor voetbal, maar cultuur en vooral muziek heb ik persoonlijk erg gemist. Maar ook nu het weer mogelijk is, lijkt hier de dood zich in de pot te nestelen. Zo was ik bij een concert van de Syrische ud-speler Nawras Altaki en zijn twee collega-muzikanten, en ze vertelden over het fenomeen *tarab*, hetgeen zoiets betekent als 'het opgaan van de musici en de toehoorders in de muziek'.¹³ De muziek was mooi en verleidelijk, soms zelfs opzweepend, maar het publiek zat op eilandjes 1,5 meter uit elkaar. We konden elkaar beloven, maar er was allerm minst sprake van *tarab*, misschien ook wel omdat je als eilandjes publiek en niet als een meerkoppige draak de muziek samen beleeft. Je ondergaat als 'draakpubliek' dezelfde emoties (of – wat grappig – juist niet), slaat op dezelfde momenten een zucht of houd je adem in, of je waardeert op hetzelfde moment een virtueuze wending. Ik kan me niet indenken hoe cabaret, vermoedelijk de meestbezochte Nederlandse theatervorm, kan werken als je niet samen in een bulderlach kan schie-

ten. Dit gevoel verdwijnt als het publiek op eilandjes zit. Eerder dan als een intense beleving 'voelt' een concert in een halve zaal erg hol. Er is geen beest dat het gebodene gezamenlijk waarde geeft.

Dat het ook anders kon, liet een digitaal 'live' concert zien dat ik heb meegemaakt.¹⁴ Het was georganiseerd als live gebeurtenis, het begon op een bepaalde tijd en je moest er een kaartje voor kopen. Op verschillende manieren werd het contact tussen het publiek onderling en ook met de musici gemaakt. Ik zat op de bank te kijken en te appen met vriend(inn)en uit Brussel, Berlijn en Amsterdam. Dit was aan het einde van de lockdown, dus het verlangen naar schoonheid en een verbindende ervaring was groot. We hunkerden allemaal naar een beetje cultuur en levensvreugde in barre tijden! Voor de musici gold dat duidelijk ook. Het concert knalde uit de stereo-installatie.

Kunst voor de zorg?

Dit vertelt ons iets over het belang van kunst en gezamenlijke ervaringen. Maar het heeft ons ook iets te zeggen voor de zorg. Ik zou een krachtig pleidooi willen houden om de cultuursector en de zorg meer bij elkaar te betrekken. En niet alleen omdat de zorg te weinig mensen heeft en in de cultuursector te veel mensen op 't randje van bankroet verkeren. Als kunst voor verbindende ervaringen kan zorgen en er in de zorg en daarbuiten zo veel eenzame mensen zijn, loont het om te zoeken naar nieuwe manieren om kunst naar de mensen toe te brengen.

13. In flamenco noemt men een vergelijkbaar fenomeen: duende.

14. <https://www.facebook.com/events/lockdown-sessions/lockdown-session-3-oe-ne-van-geel-philipp-rüttgers/1530755013760738/>.

Ten eerste kunnen kunstenaars helpen om nieuwe vormen van het sociale vorm te geven als de oude niet meer werken. Als we fysiek op afstand van elkaar moeten blijven, hoe kan dat dan gebeuren zonder dat we in isolement of onherbergzaamheid belanden? Een voorbeeld. Als je geen publiek kunt creëren in het theater door stoelen weg te halen, zijn alternatieve vormen te bedenken. In theater de Brakke Grond gebruikten ze een peepshow-theatertje. Het publiek is van elkaar gescheiden door de hokjes die uitkijken op het midden, waar de artiesten hun werk doen. Het publiek kan elkaars aanwezigheid voelen en horen door het gestamp op de vloer en het uitbundige applaus. Andere voorbeelden zijn het ontwerpen van modieuze of transparante mondkapjes. In een hospice hadden ze een stok ontwikkeld die 1,5 meter afstand garandeert en verschillende mogelijkheden tot interactie bood. Wie ontwerpt het alternatief voor handen schudden?

Er is creativiteit nodig om het sociale leven goed vorm te geven, terwijl creativiteit en kunst ook mensen verenigt. Ik zie naast het ontwerpen van nieuwe sociale omgevingen nog twee manieren voor me om kunst bij de zorg te betrekken. Kunst kan meer naar de mensen toe. Je kunt bijvoorbeeld naar een (online) concert gaan om muziek te horen die je met gelijkgestemden weet te waarderen. En ten slotte kan het 'publiek' zelf creatief worden. Organiseer ervaringen middels gedichten, schilderijen of (digitale) foto's. Lees samen een boek of kijk hoe je een borduursel in elkaar flanst. Leer hoe je foto's kunt maken of luister samen naar muziek die je mooi vindt. Kunstenaars en artiesten zouden dit soort initiatieven kunnen begeleiden.

Het meer bij elkaar betrekken van de zorg en de culturele sector zou betekenen dat niet zozeer of niet alleen de digibeten aan de digitalisering moeten geloven, maar ook de culturele sector.¹⁵ Daarbij verdient het verdienmodel voor de kunstenaars aandacht. Er waren veel sympathieke en hartverwarmende kunstuitingen van het web te plukken, maar meestal verdienden de kunstenaars daar niets aan. Het voorbeeld van het live concert laat een andere manier zien. Maar ook hier zijn vast veel meer vormen te bedenken. Dat is niet alleen 'overleven' of 'niet doodgaan'.¹⁶ Het gaat om de dingen die we belangrijk vinden voor een goed en waardevol leven.

Tot slot...

Wijzelf en zij die over ons regeren gaan veel te achteloos om met het sociale leven. Risico's op besmetting en dood verdrijven zonder discussie het belang van zingeving, contacten en een leefbare publieke ruimte. Het sociale leven lijkt misschien de franje die we wel kunnen missen, oog in oog met de grijns van Magere Hein. Onze franje, durf ik te stellen, is nou juist wat ons leven tot een goed leven maakt. Hoe we samenleven met anderen vormt de textuur van wat dat goede leven is en kan zijn. Mensen die langdurige zorg nodig hebben, hebben vaak vooral zorg nodig die niet primair gericht is op genezen en handhaven van het leven *op zichzelf*, maar op een leven dat zo *goed mogelijk* is. Ook als er geen pandemie is.

Jeannette Pols is Socrates hoogleraar Sociale Theorie, Humanisme & Materialiteit, Universiteit van Amsterdam, en universitair hoofddocent, Academisch Medisch Centrum, Amsterdam. Daarnaast is zij is vicevoorzitter van de CEG-commissie en lid van de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving.

15. Liefst zag ik de hele publieke sector meer betrokken bij elkaar, waaronder ook het onderwijs, de politie enzovoort. Een basisinkomen lijkt daarvoor een aantrekkelijke optie.

16. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona>.